

**НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

СІВАШ ОЛЕНА МИХАЙЛІВНА

УДК 341.211”17/19”

**РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИМИ І РОСІЙСЬКИМИ
ЮРИСТАМИ-МІЖНАРОДНИКАМИ ВЧЕННЯ
ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ (XVIII — початок XX ст.)**

Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі міжнародного права і державного права зарубіжних країн Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор

Буроменський Михайло Всеволодович,

Національна юридична академія України

імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри міжнародного права і державного права зарубіжних країн,

член-кореспондент Академії правових наук України.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор

Баймуратов Михайло Олександрович,

Маріупольський державний гуманітарний університет, завідувач кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права;

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Савчук Костянтин Олександрович,

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, старший науковий співробітник відділу міжнародного права і порівняльного правознавства.

Захист відбудеться 02 червня 2010 р. о 15.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.03 у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70.

Автореферат розісланий 29 квітня 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. М. Прилипко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Дослідження історії та теорії міжнародного права завжди було одним з найважливіших завдань цієї науки, оскільки спадкоємність розвитку, яка притаманна будь-якій галузі людського знання, особливо помітна саме в міжнародному праві. Зрозуміти сутність сучасних міжнародних відносин і теорій дуже важко без знання історії їх появи і розвитку.

Питання державного суверенітету займає в історії та теорії міжнародного права особливе місце. Зі змінами в розумінні цього фундаментального поняття пов'язані переломні моменти в історії міжнародного права. Сучасний стан розвитку міжнародних відносин викликає питання щодо можливого майбутнього суверенної держави. Їх вирішення потребує знань як про еволюцію самого поняття, так і про розвиток теорій суверенітету, оскільки вивчення історичного досвіду збільшує прогностичну силу нашого мислення. Знання того, які історичні події викликали гострі дискусії навколо поняття державного суверенітету та які теорії в результаті цього виникали, які з них були прийняті міжнародним правом, а які так і залишилися теоріями, можуть бути тим фундаментом, на якому будуть формуватися ідеї щодо майбутнього поняття державного суверенітету, суверенної держави як суб'єкта міжнародного права.

Актуальність дослідження обумовлена також іншими обставинами. По-перше, наукові надбання українських і російських вчених є вагомим спадком вітчизняної науки міжнародного права. По-друге, Українська держава переживає складний період свого сучасного становлення, формування дієвого механізму державної влади та визначення пріоритетів у зовнішньополітичній сфері. Проте не слід забувати про досвід розбудови Української національної державності початку ХХ ст., коли вирішувати майбутнє доводилося також на тлі глибоких соціально-економічних проблем й несприятливих зовнішніх факторів. Умови сьогодення вимагають поглиблення знань про ідеї щодо суверенітету держави і досвіду їх реалізації в той час. Саме тому особливу увагу в дисертаційному дослідженні приділено науковій спадщині центральної та східної України, що була пов'язана з відродженням Української державності початку ХХ ст.

Вказані чинники визначають актуальність обраної теми дисертаційного дослідження та її важливість з точки зору як загальної доктрини міжнародного права, так і вітчизняної доктрини.

Ступінь наукової розробленості теми. Дослідженням загальної теорії державного суверенітету присвячена численна література, у тому числі міжнародно-правова. Зокрема, окремі міжнародно-правові аспекти поняття державного суверенітету досліджували вітчизняні юристи (М. В. Буроменський, В. Г. Буткевич, О. В. Буткевич, В. А. Василенко, В. Н. Денисов, А. І. Дмитрієв, В. І. Євінгов, К. О. Савчук та ін.) та зарубіжні дослідники (М. І. Грачов, Г. В. Ігнатенко, В. О. Карташ-

кін, І. Д. Левін, Я. М. Магазінер, Л. А. Маджорян, О. О. Моїсеєв, Г. І. Тункін, С. В. Черніченко, В. С. Шевцов, У. Е. Батлер, С. Вебер, М. Ейкхерст, П. Н. Рісенберг та ін.).

Проте всебічне міжнародно-правове дослідження поглядів українських і російських вчених до 1917 року щодо ідеї державного суверенітету та концепцій і ідей суверенітету, їх реалізації в добу першої української державності 1917-1920 рр. поки що не було здійснено. Всі дослідження стосовно зазначеного аспекту мають переважно фрагментарний характер. Існують лише серйозні роботи щодо цього періоду істориків держави і права (В. О. Рум'янцева, А. Я. Хитра та ін.)

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дане дисертаційне дослідження проводилося згідно з планом науково-дослідницьких робіт кафедри міжнародного права та державного права зарубіжних країн Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого в рамках Державної цільової комплексної програми «Проблеми історії, теорії та практики державного права зарубіжних країн і міжнародного права» (номер державної реєстрації 0106u002284). Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 8 від 18.04.2008 р.).

Мета і завдання дослідження. Основна мета дисертаційного дослідження: на основі вивчення теоретичних праць, договірної практики й офіційного листування з'ясувати та дати наукову оцінку поглядам на ідею державного суверенітету українських і російських юристів-міжнародників (XVIII – початку XX ст.); дати відповідну міжнародно-правову оцінку практиці реалізації цих поглядів та теорій; визначити їх вплив на генезис ідеї державного суверенітету, що необхідне для окреслення подальших напрямів еволюції цього поняття.

Відповідно до мети дослідження дисертанткою були поставлені для вирішення такі конкретні завдання:

- визначити і дослідити історичні умови, які детермінували появу поняття «державний суверенітет»;
- виявити історичні події, які вплинули на еволюцію концепції принципу державного суверенітету;
- розкрити загальні уявлення про державу як суб'єкт міжнародного права і їх зв'язок з пануючою ідеєю суверенітету;
- з'ясувати через аналіз міжнародної договірної практики Росії ідеї щодо суверенітету, які були покладені в основу зовнішньої політики задля захисту національних інтересів;
- визначити погляди юристів-міжнародників на ідею державного суверенітету й окремі актуальні питання міжнародно-правової науки, вирішення яких пов'язане з концепцією суверенітету (співвідношення державного суверенітету з концепцією суб'єкта міжнародного права, питання втручання і оцінка його правомірності, категорія основних прав держави та ін.), дати їм оцінку;

- дослідити погляди на державний суверенітет українських діячів – речників національної ідеї, що лежали в основі їх бачення майбутнього України;

- дати міжнародно-правову оцінку практичним крокам та актам, що були прийняті для розбудови Української національної суверенної державності (початок ХХ ст.).

Об'єктом дослідження є міжнародно-правова доктрина державного суверенітету.

Предмет дослідження – погляди українських і російських юристів-міжнародників на ідею державного суверенітету ХVІІІ – початку ХХ ст.

Методи дослідження. Методологічне підґрунтя дисертації становить сукупність методів і прийомів наукового пізнання, властивих науці правознавства загалом і науці міжнародного права зокрема. У роботі використовується історичний метод при дослідженні історичних умов, що детермінували появу концепції державного суверенітету; історико-правовий – при вивченні ідеї суверенітету та її реалізації на окремих етапах розбудови української державності початку ХХ ст. Застосовано порівняльно-правовий метод при дослідженні окремих робіт вчених-міжнародників. При вивченні історичних подій, що впливали на розвиток концепції суверенітету, використовується елементарно-теоретичний аналіз і синтез. Формально-логічний метод і метод тлумачення застосовані при аналізі міжнародно-правової практики та офіційного листування.

Теоретичну базу дисертаційного дослідження становили праці вчених-міжнародників Російської імперії до 1917 р.: В. Е. Грабаря, В. П. Даневського, П. Є. Казанського, Л. О. Камаровського, Д. І. Каченовського, Ф. Ф. Мартенса, Н. І. Палієнка, А. Н. Стоянова, М. О. Таубе та ін.; праці речників національної ідеї часів розбудови Української державності (початок ХХ ст.), а саме М. І. Міхновського, М. С. Грушевського; українських учених у галузі міжнародного права, зокрема М. В. Буроменського, О. В. Буткевич, А. І. Дмитрієва, К. О. Савчука та ін., а також науковців та міжнародників переважно радянської школи: Ю. Я. Баскіна, Д. Б. Левіна, І. Д. Левіна, І. І. Лукашука, А. М. Талалаєва, Г. І. Тункіна, Д. І. Фельдмана та ін.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вона є першою в Україні спробою комплексного міжнародно-правового наукового дослідження поглядів українських і російських юристів-міжнародників ХVІІІ — початку ХХ ст. на ідею державного суверенітету та їх впливу на розвиток міжнародно-правової доктрини суверенітету.

Проведене дослідження дало змогу сформулювати такі основні нові наукові положення, що виносяться на захист:

вперше:

- з'ясовано особливості динаміки розвитку ідеї державного суверенітету в міжнародно-правовій науці Росії з часу її зародження у ХVІІІ ст. і до початку ХХ ст.: міжнародно-правова думка у цій царині, на відміну від інших напрямків міжнародно-правових вчень, була досить статичною, не відрізнялась креативністю та переважно обслуговувала політичні інтереси влади;

- визначені ідеї, що були покладені в основу міжнародно-правових уявлень про державний суверенітет Російської імперії. Теоретичним підґрунтям державної політики в обстоюванні незалежності і самостійності Московської держави були політизовані ідеї православних богословів і філософів. Окремі елементи останніх пізніше склали правове поняття державного суверенітету;

- введено у науковий обіг із заявленої тематики рукописні підручники ХІХ століття професорів Харківського університету (В. П. Даневського, М. О. Куплеваського);

- доведено, що теорія суверенітету в російській науці міжнародного права ХІХ – початку ХХ століть, на відміну від зарубіжної міжнародно-правової доктрини, не перебувала у центрі уваги, розвивалася переважно в руслі загальноєвропейської міжнародно-правової ідеології;

- доведено, що переважна більшість українських та російських вчених-міжнародників (ХІХ ст.) не підтримувала крайні ідеї про необхідність відмови від суверенітету та про розуміння міжнародного права як зовнішньодержавного, а вважала міжнародне право й державний суверенітет сумісними і корелятивними;

- доведено, що відсутність розвинутих національних вчень про державний суверенітет позначилась на перебігу подій доби розбудови Української національної державності. В умовах розпаду Російської імперії виникла необхідність пошуку правового підґрунтя процесу національного державотворення. Саме політичні діячі були змушені шукати теорії, що як з міжнародно-правової, так і з державно-правової точки зору обґрунтовували правомірність розбудови національної держави; визначати її форму на основі власного розуміння поняття державного суверенітету; формулювати і реалізовувати концепції правової держави;

- доведено формування в українській правовій думці двох основних підходів до поняття державного суверенітету (М. Міхновського, М. Грушевського), які лежали в основі магістральних шляхів розбудови української національної державності (початок ХХ ст.). Саме ці підходи визначали міжнародно-правову позицію України у відповідні відрізки історії її державотворення.

Дістав подальшого розвитку висновок про те, що:

- у ХVІІІ ст. наука міжнародного права Російської імперії розвивалася переважно завдяки дипломатам-практикам. Їх позиція з актуальних питань міжнародної політики ґрунтувалася на певному розумінні державного суверенітету, що відбивалося у договірній практиці держави й офіційному листуванні;

- у ХVІІІ ст. вплив Росії на становлення й розуміння ідеї суверенітету полягав здебільшого у відстоюванні власних прав, а саме: визнанні і повазі титулу, дотриманні церемоніалу, принципу рівності, невтручання у внутрішні справи;

- в умовах середньовіччя, коли на універсальність влади претендують імператор Римської імперії германської нації і папа, а феодальні порядки руйнують державну владу зсередини, вини-

кає концепція державного суверенітету як теоретичне підґрунтя претензій монархів на верховенство і незалежність.

Удосконалено висновок про:

- характер та наслідки впливу теоретичних поглядів про джерело суверенітету на розвиток міжнародного права. Тривалий час монарх розглядався як джерело державного суверенітету і його особа не відокремлювалася від держави, якою він правив. Погляд на природу держави змінюється лише наприкінці XVIII ст. Ідеї, проголошені Французькою революцією, вплинули на розуміння держави як юридичної особи, відмінної від особи монарха;

- характер та наслідки впливу міжнародних договорів Російської імперії та її дипломатичної практики на формування міжнародно-правової доктрини суверенітету.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що здійснений у дисертаційному дослідженні аналіз, основні положення і висновки показують розвиток ідеї державного суверенітету в міжнародно-правовій науці Росії, еволюцію цього фундаментального поняття міжнародного права. Значення одержаних результатів обумовлюється, окрім того, актуальним завданням сучасної української науки міжнародного права – необхідністю глибокого вивчення історії вітчизняної міжнародно-правової думки, ідеї ж суверенітету українських і російських юристів є спадком і української науки міжнародного права.

Слід вирізнити такі аспекти застосування результатів дисертації:

-науково-практичний: результати дослідження можуть, зокрема, застосовуватися в науково-дослідній роботі, оскільки у науці залишається актуальним питання державного суверенітету, його еволюції в сучасних умовах зростаючої взаємозалежності держав, появи глобальних проблем, вирішити які можливо лише спільними зусиллями всіх держав, що вимагає більш високого рівня управління соціальними процесами як на національному так і на глобальному рівні;

-науково-освітній: використання розроблених у дисертації наукових положень при викладенні курсу «Міжнародне право», «Конституційне право»;

-науково-методичний: для вдосконалення навчальних програм з міжнародного публічного права, при підготовці підручників і навчально-методичних посібників.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, висновки та пропозиції, що містяться в дисертації, обговорені, схвалені та рекомендовані до захисту кафедрою міжнародного права і державного права зарубіжних країн Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Основні положення дисертаційного дослідження були оприлюднені на

- «круглих столах»: 1) «Деякі державно-правові питання Великої Вітчизняної війни (м. Харків, 2005 р.); 2) «До 90-ї річниці проголошення IV Універсалу Української Центральної Ради» (м. Харків, 2008 р.); 3) «90-річчя Конституції Української Народної Республіки». (м. Харків, 2008 р.)

- міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: науковій конференції молодих вчених і аспірантів «Права людини в умовах реформування правової системи України» (м. Харків, 12 грудня 1998 р., тези опубліковано); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Актуальні проблеми реформування правової держави в Україні» (м. Харків, 2000 р., тези опубліковано).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження відображено у 7 наукових працях: у 5 статтях, опублікованих у виданнях, визначених Вищою атестаційною комісією України, як фахові, а також у 2 тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях.

Відповідно до мети, завдань, предмета та логіки дослідження обрано **структуру дисертації**, яка містить вступ, три розділи (дев'ять підрозділів), висновки та список використаних джерел, який нараховує 190 позиції і займає 17 сторінок. Загальний обсяг дисертації — 204 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується новизна та актуальність обраної теми дисертації, характеризується методологія дослідження, теоретична база, визначаються предмет, об'єкт, мета, завдання і структура дисертації, вказується на зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами, характеризуються наукове і практичне значення одержаних результатів, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

Перший розділ «Ідея суверенітету в науці міжнародного права в Росії XVIII ст.» — складається з чотирьох підрозділів.

У *підрозділі 1.1. «Зародження ідеї суверенітету»* з'ясовуються історичні передумови появи правового поняття державного суверенітету. Аналізуються уявлення про державу, що склалися у Давніх Греції та Римі. Доводиться, що хоча держави давнього світу були суверенними, правового поняття державного суверенітету за тих часів сформульовано не було. Зазначено, що необхідність формулювання ідеї про верховенство і незалежність держави детермінована умовами середньовіччя. Саме тоді виникають сили, що оспорювали суверенітет держави: імператор і папа претендували на універсальність влади, у свою чергу феодалізм роздроблював не лише державну територію, а й державну владу. У цих умовах виникає необхідність правового підґрунтя прагнень монархів до верховенства і незалежності. Таким підґрунтям стає поняття державного суверенітету. Першим теоретиком суверенітету є Ж. Боден і з нього починається історія цього поняття. Зазначається, що він визначив суверенітет як владу вищу, в межах країни і незалежну зовні, визначив ознаки суверенітету і ствердив міжнародно-правову сторону суверенітету. Вказується, що в той час, коли в Європі виникає концепція суверенітету Ж. Бодена, у Росії тільки зароджується міжнародне право.

Теорії щодо верховенства і незалежності влади царя висували богослови і філософи (старець Феллофій, монах Максим Грек, Й. Санін). Зазначається, що елементи цих теорій пізніше вплинули на правове поняття державного суверенітету.

У підрозділі 1.2. «Загальні уявлення про державу як суб'єкт міжнародного права» досліджено розуміння держав, що склалося на той час, і вплив на останнє тогочасного тлумачення ідеї суверенітету. Зазначається, що у XVIII ст. міжнародні відносини абсолютистських держав будувалися на взаємному визнанні політичної незалежності та політичних доктринах, що закріплювалися міжнародними договорами. Так, Вестфальський мир 1648 р., зафіксувавши принцип суверенітету держав, закріпив принцип політичної рівноваги. Цей принцип, не зачіпаючи абсолютного суверенітету (і права на війну, що вважалося суверенним правом держави), давав змогу зберегти хитку стабільність. Підкреслюється, що в міжнародному праві XVIII ст. – це період визнання держави як неподільного суб'єкта у зовнішніх зносинах і формулювання уявлень про державу як про єдиного суб'єкта міжнародного права. Зазначається, що встановлення в Європі абсолютизму, який характеризується зосередженням всієї повноти влади в особі монарха, вплинуло на міжнародне право. Так, ідея рівноправ'я держав отримує династичне забарвлення (саме цим зумовлюється надзвичайна увага до питань титулування і церемоніалу); державна територія розглядається як власність абсолютного монарха (тобто відбувається змішування приватноправових і публічно-правових відносин); у праві договорів діє так звана свобода договорів, а міжнародні договори, укладені монархом, вважаються обов'язковими для його наступників, оскільки вони є і його спадкоємцями. Погляд на природу держави змінюється лише наприкінці XVIII ст., коли завдяки ідеям Французької революції формується уявлення про державу як про особу, відмінну від особи монарха.

У підрозділі 1.3. «Теоретична розробка питань суверенітету» розглядаються окремі роботи, в яких порушується питання суверенітету. Розглядається робота дипломата петровського часу П. П. Шафірова «Рассуждение...», де він обґрунтовує справедливість війни проти Швеції тим, що оскільки над царем немає іншої влади, окрім Бога, він має право захищати свої інтереси, розв'язуючи війну. Аналізується перша оригінальна праця з природного права В. Золотницького, де він у частині, присвяченій міжнародному праву, торкається і питання суверенітету. Розглядаються ідеї суверенітету В. Ф. Малиновського, викладені у праці «Рассуждения о мире и войне».

У підрозділі 1.4. «Питання суверенітету в договірній практиці Російської імперії» зазначається, що вплив Росії на утвердження в міжнародному праві поняття про державу як суб'єкт міжнародного права полягав у відстоюванні певних прав суб'єкта передусім для себе. Так, Росія тривалий час відстоювала титул царський, а згодом імператорський. Зазначається, що важливість цього питання пов'язана з визначенням монарха як джерела суверенітету, тому визнання титулу символізувало політичну незалежність держави як повноправного суб'єкта міжнародного права, приналежність їй земель, завойованих в боротьбі із зовнішніми ворогами. Принцип рівності послідов-

но відстоювався в зовнішній політиці Росії. Це позначилось зокрема у спорах щодо церемоніалу, альтернату. Аналізуються окремі міжнародні договори Росії, які стосуються цих положень.

Зазначається, що питання незалежності для Росії, яка тривалий час перебувала під татарським ігом, було надзвичайно актуальним. Росія ревно відстоювала в міжнародних відносинах свою самостійність, що підтверджується офіційним листуванням і міжнародними договорами.

Другий розділ «Концепція суверенітету в науці міжнародного права Росії XIX – початку XX ст.» складається з двох підрозділів і присвячений аналізу історичних подій, що найбільше вплинули на ідею суверенітету в XIX ст., і поглядів окремих учених-міжнародників.

У підрозділі 2.1. *«Історичні події, що найбільше вплинули на розвиток концепції суверенітету в XIX ст.»* аналізуються ідеї Великої французької революції 1789 р. і принцип легітимізму, зафіксований актом Віденського конгресу 1815 р. Зазначається, що Французька революція, яка була подією національного характеру, вплинула на весь перебіг світової історії. Ідеї і принципи, проголошені революцією, є положеннями національного законодавства Франції, однак вони стали принципами сучасного міжнародного права. Аналізуються документи часів революції, у яких проголошується суверенітет нації і основні права держав, що впливають із визнання їх суверенітету: суверенна рівність держав і невтручання у внутрішні справи. Віденський конгрес 1815 р., що був скликаний з метою відновлення правопорядку після перемоги над Наполеоном, окрім низки важливих рішень для прогресивного розвитку міжнародного права закріпив і принцип легітимізму, реалізація якого Священним союзом повинна була стати на заваді революційним рухам в Європі. Наслідком реалізації цього принципу стала політика втручання Священного союзу. Таким чином в основі ідей Французької революції і принципу легітимізму, закріпленого Віденським конгресом, лежали різні трактування ідеї суверенітету. Революційна Франція висувала як основний принцип міжнародного і національного права — принцип суверенітету нації, Священний союз позбавляв народи такого статусу і прав, що ним передбачалися. Політика інтервенцій стала запереченням принципів незалежності й рівності держав.

У підрозділі 2.2. *«Теоретична розробка ідеї суверенітету XIX — початку XX ст.»* зазначається, що у XIX ст. юристи-міжнародники Росії збагатили європейську міжнародно-правову науку, цінними теоретичними, історичними і позитивно-правовими дослідженнями. Підкреслюється, що російська наука міжнародного права цього періоду була представлена в основному вченими Росії і України. Зазначено, що проблема суверенітету була однією з ключових у тогочасній науці. Визначені наступні найбільш спірні питання, що обговорювались у зв'язку з концепцією суверенітету: 1) сумісність суверенітету з міжнародним правом, як правом, що стоїть над державою; 2) можливість існування несuverенних суб'єктів міжнародного права; 3) можливість подільності суверенітету; 4) питання невтручання у внутрішні справи. Зазначається, що хоча в російській науці робіт, де з міжнародно-правової точки зору аналізується питання державного суверенітету, неба-

гато, однак у загальних курсах міжнародного права вчені, переважно в розділах присвячених міжнародній правосуб'єктності держав, торкалися питання суверенітету. Досліджуються праці окремих учених-міжнародників, передусім Харківського, Київського, Новоросійського університетів, і інших відомих російських юристів-міжнародників. Аналізується їх ставлення до зазначених актуальних питань міжнародно-правової науки, що пов'язані з ідеєю державного суверенітету.

Третій розділ «Відродження української державності і концепція суверенітету» складається з трьох підрозділів і присвячений дослідженню ідеї суверенітету та її реалізації за часів розбудови Української державності початку ХХ ст.

У підрозділі 3.1. «Відображення основних концепцій майбутнього України у вченнях про суверенітет (М. І. Міхновський, М. С. Грушевський)» зазначається, що початок ХХ ст. супроводжувався надзвичайними внутрішніми потрясіннями для Росії, що стали доленосними і для України, яка входила до складу Російської імперії. Коротко аналізується історія перебування України у складі Росії. Зазначається, що поступово обмежувалась суверенність Української держави, а у ХІХ ст. почала зникати сама назва Україна, що була офіційно змінена на «Малороссия», а пізніше на «Южнорусские губернии». Однак на початку ХХ ст. на тлі кризи російського абсолютизму відбувається швидке зростання визвольного руху. Борці за національну ідею різнилися в розумінні майбутнього статусу України, а це питання безпосереднім чином пов'язане з проблемою суверенітету. Виділяється два напрямки державотворення: націонал-державний, розвинений у східній Україні М. Міхновським, та народницько-федеративний, провідним речником якого був М. Грушевський. Аналізується ідея М. Міхновського, яка полягала у визволенні нації і її незалежності. Розглядається праця М. Міхновського «Самостійна Україна» де він підводить правове підґрунтя прагненням незалежності українського народу, вивчаючи умови Переяславської угоди. Аналізуються погляди М. Грушевського, який бачив майбутнє України у складі демократичної Російської федерації. Зазначається, що ідея федералізму була дуже популярна в Європі на початку ХХ ст., оскільки вважалось, що така форма, зберігаючи певну самостійність держав, надає переваги спільного вирішення важливих питань. У розповсюдженні цієї форми устрою деякі вчені вбачали один зі способів збереження миру. Підкреслюється, що в міжнародно-правовій науці того часу ще не сформувалося чітке розмежування різних форм об'єднання держав. Аналізуються роботи М. Грушевського. Зазначається, що його теоретичні міркування щодо суверенітету мали прикладний характер, що до питання суверенітету він звертався лише для визначення свого бачення майбутнього України. Він також звертався до аналізу Переяславської угоди і дійшов висновку, що до укладення цього договору Україна була самостійною і незалежною державою, а після угоди її статус змінився – вона залишилася державою, тільки несуперечною і повинна була зберегти широкі права. М. Грушевський бажав відродити Українську державу і вважав, що це можливо без відокремлення від Росії.

У підрозділі 3.2. «Спроба розбудови демократичної України у федеративному зв'язку з Росією (період Центральної Ради)» зазначається, що Лютнева демократична революція для України водночас була й національною. В Україні була створена Українська Центральна Рада, яку очолив М. Грушевський. Починався перший період державотворення, коли основною стала саме федералістська ідея майбутнього України. Аналізуються практичні кроки Центральної Ради і Універсали, що приймалися задля її реалізації. Зазначається, що Центральна Рада намагалася розбудувувати демократичну парламентську республіку в кращих європейських традиціях, намагалася діяти в правовому полі, розраховуючи домовитися з Тимчасовим урядом стосовно правового статусу України.

У підрозділі 3.3. «Реалізація ідеї державного суверенітету в період гетьманства і Директорії» розглядаються два подальших етапи розбудови Української державності та ідеї суверенітету, що лежали в їх основі.

Зазначається, що гетьман П. Скоропадський із самого початку проголосив розбудову незалежної держави і домігся визнання України з боку низки держав. Однак після перемоги країн Антанти, сподіваючись отримати їх підтримку, проголосив курс на федерацію з небільшовицькою Росією.

У період «другої» Української Народної Республіки у документах фіксувалося існування самостійної держави. Проте для формування самостійної держави звичайно було замало декларацій. Підкреслюється, що відсутність єдиної стратегії у членів Директорії щодо внутрішньої політики зумовила неможливість визначення пріоритетів стосовно зовнішньополітичної орієнтації. Мрія про самостійну державу у період «другої» УНР не судилося стати реальністю. Підкреслюється, що в тих історичних умовах українці мали шанс побудувати власну державність. Однак ця мрія залишилася нереалізованою повною мірою, оскільки самостійна держава проіснувала недовго, — цьому завадило багато причин. Попри це, ті часи є джерелом досвіду, який становить надзвичайну цінність для сучасності.

ВИСНОВКИ

У висновках дисертації здійснено теоретичні узагальнення та запропоновані теоретико-правові положення, які вирішують наукове завдання, що пов'язане з визначенням міжнародно-правових ідей щодо концепції суверенітету українських і російських науковців (XVIII — початок XX ст.). Основними теоретичними результатами дослідження є такі висновки:

1. У XVI ст., коли в Європі виникає теорія суверенітету Ж. Бодена, у Росії можна говорити лише про початок зародження науки міжнародного права. Предтечею майбутніх конституційно-правових та міжнародно-правових ідей суверенітету були теорії богословів і філософів, що вису-

валися на підтримку державної ідеології про незалежний статус держави. Однією з таких ідей була теорія про нерозривність історії Київської Русі і Московської держави, що стала основою легітимації претензій руських правителів на царську корону. Теорія «Третього Риму» зводила генеалогію московських князів до великих київських князів, а через них – до римського імператора.

2. Із XVIII ст. можна говорити про послідовний розвиток науки міжнародного права в Російській імперії. Саме з цього часу можна простежити й еволюцію доктрини суверенітету в російській міжнародно-правовій науці. У цей період розвиток науки відбувався переважно завдяки зусиллям дипломатів-практиків. Тому визначити розуміння суверенітету можливо через аналіз договірної практики і офіційного листування Росії.

3. У XVIII ст. вплив імперської Росії на формування уявлень про державу як суб'єкт міжнародного права та її прав, що випливають із суверенітету, полягає у відстоюванні таких прав передусім для себе. Серед пріоритетних завдань зовнішньої політики, пов'язаних із суверенітетом, були питання титулу і церемоніалу, захисту принципів рівності і невтручання.

4. Історичними подіями, що найбільше вплинули на розвиток ідеї суверенітету в XIX ст., були Французька революція і Віденський конгрес. Віденський конгрес, окрім положень, що прогресивно вплинули на розвиток міжнародного права, закріпив принцип легітимізму. Забезпечення дотримання цього принципу було покладено на Священний союз. Ідея суверенітету нації, проголошена Французькою революцією, при всій революційності не загрожувала міждержавній системі, заснованій на принципі державного суверенітету, як це тлумачили засновники Священного союзу, виправдовуючи охоронні втручання. Зміна джерела суверенітету передбачала, що держава перестає бути річчю монарха. Однак у міжнародних відносинах держава-нація залишалася суверенним суб'єктом, над яким немає вищої влади. Російські міжнародники також зверталися до проблеми втручання як у загальних курсах міжнародного права, так і в окремих працях, присвячених цьому питанню. Одні науковці засуджували практику Священного союзу, засновану на принципі легітимізму, відстоюючи невтручання (В. П. Даневський, А. М. Стоянов), інші вважали втручання допустимим (В. А. Незабітовський).

5. У XIX ст. проблема суверенітету була однією з ключових у тогочасній науці міжнародного права. Найбільш спірними питаннями, що обговорювалися в російській міжнародно-правовій науці і були пов'язані з ідеєю суверенітету, були: 1) про сумісність суверенітету з міжнародним правом, як правом, що стоїть над державою; 2) про можливість існування несуверенних суб'єктів міжнародного права; 3) про можливість подільності суверенітету; 4) питання про допустимість втручання у внутрішні справи. У цей період робіт, де з міжнародно-правової точки зору аналізується питання державного суверенітету, було вкрай мало (О. Л. Байков, С. О. Жигарєв, О. С. Яценко), однак в загальних курсах міжнародного права вчені обов'язково торкалися питання суверенітету, переважно в розділах, присвячених міжнародній правосуб'єктності держав.

6. Теорія суверенітету в російській науці міжнародного права розвивалася в руслі загальноєвропейських ідей. Українські і російські вчені розуміли суверенітет як верховенство і незалежність держави, виводили з нього низку суверенних прав, що належать державі як суб'єкту міжнародного права. Щодо питання про існування несуверенних суб'єктів міжнародного права і можливості подільності суверенітету, то одні вчені заперечували існування напівсуверенних держав (В. П. Даневський), інші змушені були визнати їх існування (А. М. Стоянов). Щодо такого важливого питання, як можливості співіснування суверенної держави і міжнародного права як права, що стоїть над державою, то більшість українських і російських міжнародників, за рідким винятком (О. О. Ейхельман), визнавали не тільки сумісність, але й кореляцію цих понять.

7. На початку ХХ ст. на тлі кризи російського абсолютизму відбувається швидке зростання визвольного руху. Борці за національну ідею різнилися в розумінні майбутнього статусу України, а це питання безпосереднім чином пов'язане з проблемою суверенітету. Відсутність в Україні розвинутих національних вчень про державний суверенітет позбавило національне державотворення міцного правового підґрунтя. Виділялись два напрямки державотворення: націонал-державний, розвинений у східній Україні М. Міхновським, та народницько-федеративний, провідним речником якого був М. Грушевський. М. Міхновський у праці «Самостійна Україна» вперше в новій історії розглянув проблеми взаємовідносин України і Росії з позиції державності. Він, вивчаючи умови Переяславської угоди, спираючись на міжнародне право, підводить правове підґрунтя незалежницьким прагненням українського народу. У складі демократичної федерації з Росією бачив майбутнє України М. Грушевський, оскільки сподівався та вважав, що в цьому випадку Україна залишається державою (несуверенною) з широкими правами.

8. Демократична Лютнева революція була для України водночас і національною. Саме тоді виникли передумови для реалізації державницьких прагнень українців. З березня 1917 р. починається перший етап Української державності – період, коли Центральна Рада реалізовувала федералістську ідею. За рік свого існування Центральна Рада на чолі з М. Грушевським пройшла разом з усією Україною еволюцію: від підданства — через автономію — до незалежної Української Держави. Однак правове закріплення статусу самостійної і незалежної Української держави Центральна Рада здійснила запізно, коли реально забезпечити ані верховенство, ані незалежність було вже не було можливості.

9. Українська держава (період гетьманства) — другий етап державотворення, що розпочався з перевороту 29 квітня 1918 р. З двох магістральних шляхів майбутнього України П. Скоропадський офіційно задекларував курс на «самостійність». Цей напрямок розвитку зафіксований у проголошених документах, що стали правовою основою існування держави. П. Скоропадський чітко усвідомлював, що правового закріплення незалежності держави недостатньо, для цього потрібна влада, що керує певною територією і має дієвий апарат примусу, щоб забезпечити реалізацію своїх

рішень, та може захищатися від зовнішніх посягань. Гетьманська держава мала формальні ознаки незалежності: щодо України діяли умови Брестської угоди; державу визнали інші суб'єкти міжнародного права та були засновані дипломатичні установи; укладалися міжнародні договори. Однак фактично перебування іноземних військ на території держави впливало на можливість діяти самостійно. У період гетьманства суверенітет належав гетьману і ця норма відбивалася на всіх процесах державного будівництва. Суверенітет розумівся як влада гетьмана, поширена на певну територію, тобто діяло не «національне», а «територіальне» розуміння держави. Владі гетьмана підпорядковувався український народ, тобто термін «український народ» вживається саме як політичне, а не національне поняття.

10. З 19 грудня 1918 р. починається третій період національного державотворення – період Директорії. «Друга» УНР свою попередницю нагадувала тільки назвою і деякими загальними рисами. Українська директорія складалася з п'яти «директорів» і з моменту свого проголошення являла собою орган з диктаторськими правами, що обіймав законодавчу, виконавчу та судову владу, уособлюючи її єдність і неподільність, тобто фактично в Україні панувала ідея абсолютного суверенітету. Дослідження документів того часу засвідчує відсутність у членів Директорії єдиної стратегії розбудови самостійної держави, що зумовило неможливість визначення пріоритетів стосовно зовнішньополітичної орієнтації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Сіваш О. М. Суверенітет і права людини: питання співвідношення / О. М. Сіваш // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 99. – С. 39-45.

2. Сиваш Е. М. Вопросы суверенитета и защиты титула в международной практике России XVIII в. [Электронный ресурс] / Е. М. Сиваш // Форум права. – 2007. – № 3. – С. 235–240. – Режим доступа : <http://www.nbun.ua/e-journals/FP/2007-3/07semprv/pdf>.

3. Гордиенко Е. М. Влияние политической жизни средневековья на возникновение учения о суверенитете / Е. М. Гордиенко // Проблеми законності: республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 46. – С. 218–222.

4. Гордиенко Е. М. Идея суверенитета государств древнего мира в трудах юристов-международников / Е. М. Гордиенко // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 43. – С. 207–212.

5. Гордиенко Е. М. Международная защита прав человека и концепция суверенитета / Е. М. Гордиенко // Проблемы законности: республик. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1999. – Вип. 39. – С. 210-215.

6. Гордиенко Е. М. Генезис института международной защиты прав человека / Е. М. Гордиенко // Права людини в умовах реформування правової системи України (До 50-ї річниці Загальної декларації прав людини) : тези доп. та наук. повідомл. наук. конф. молодих учених та асп. / за ред. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1998. – С. 37–39.

7. Гордієнко О. М. Гуманітарна інтервенція у минулому і сучасності / О. М. Гордієнко // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні (До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод) : тези доп. та наук. повідомл. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених / за ред. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 197–199.

АНОТАЦІЇ

Сіваш О. М. Розвиток українськими і російськими юристами-міжнародниками вчення про державний суверенітет (XVIII – початок XX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2010.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню поглядів українських і російських юристів-міжнародників на ідею державного суверенітету та їх впливу на розвиток міжнародно-правової доктрини цього поняття. Дослідження ідей суверенітету українських і російських вчених розпочато з періоду появи науки міжнародного права в Росії (XVIII ст.). Зазначено, що в цей час наука міжнародного права розвивалася здебільшого зусиллями дипломатів-практиків. Визначені історичні події, що найбільше вплинули на розвиток концепції суверенітету. Розглядаються окремі праці українських (Харківського, Київського, Новоросійського університетів, тобто тієї частини України, що входила до складу Російської імперії) та російських вчених; їх ідеям дано наукову оцінку; визначено їх вплив на генезис ідеї державного суверенітету.

Проаналізовано погляди українських діячів – речників національної ідеї – на державний суверенітет. Розглянуто практичні кроки та акти, що були прийняті для розбудови Української національної державності (початок XX ст.).

Ключові слова: суверенітет; верховенство; незалежність; національний суверенітет; невтручання у внутрішні справи; основні права держави.

Сиваш Е. М. Развитие украинскими и российскими юристами-международниками учения о государственном суверенитете (XVIII – начало XX столетия). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.11 – международное право. – Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. – Харьков, 2010.

Диссертация посвящена комплексному исследованию взглядов украинских и российских юристов-международников на идею государственного суверенитета и их влияния на развитие международно-правовой доктрины этого понятия. Исследование идей суверенитета украинских и российских ученых начато с периода появления науки международного права в России (XVIII ст.). Отмечается, что в этот период наука международного права развивалась в основном усилиями дипломатов-практиков. Поэтому анализируется договорная практика России, которая дает возможность определить идеи суверенитета, положенные в основу внешней политики для защиты национальных интересов. Определены исторические события, оказавшие наибольшее влияние на развитие концепции суверенитета. Рассматриваются отдельные труды украинских (Харьковского, Киевского, Новороссийского университетов, то есть той части Украины, которая входила в состав Российской империи) и российских ученых, их идеям дана научная оценка; определено их влияние на генезис понятия государственного суверенитета. Проанализированы взгляды украинских политических деятелей – авторов национальной идеи – на государственный суверенитет. Ведущими идеологами двух магистральных путей создания украинской государственности были Н. Михновский, который выступал за независимое Украинское государство, и М. Грушевский, желавший видеть Украину в составе России, построенной на принципах демократизма и федерализма. Рассмотрены практические шаги и акты, принятые для построения Украинской национальной государственности (начало XX ст.).

Ключевые слова: суверенитет; верховенство; независимость; национальный суверенитет; невмешательство во внутренние дела; основные права государства.

Sivash E. M. The development of studies about state sovereignty by ukrainian and russian lawyers-specialists in international law (XVIII – beginning of the XX century). – Manuscript.

The thesis for obtaining scientific degree of Candidate of Legal Sciences on specialty 12.00.11 – International Law. – The Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine. – Kharkiv, 2010.

The thesis is devoted to the complex research of views of the Ukrainian and Russian lawyers-specialists in international law on the idea of state sovereignty and their influence on the development of international legal doctrine of sovereignty. Research of ideas about sovereignty by Ukrainian and Russian

scientists was started from the period of appearance of science of international law in Russia (XVIII century). It is noted that in this period science of international law was developing mostly by the effort of diplomats-experts. That is why contractual practice of Russia is analyzed and this enables to define the ideas on sovereignty which were fixed as a basis of foreign policy for the aim of protection of national interests. Historical events which influenced on the development of conception of sovereignty are defined. Separate works of Ukrainian (representatives of Kharkiv, Kiev, Novorossiysk Universities) and Russian scientists are examined; a scientific estimation is given to their ideas; their influence on genesis of the concept of state sovereignty is shown.

Views of Ukrainian political figures who were authors of national idea of state sovereignty are analyzed. The leading ideologists of two main ways of creation of Ukrainian statehood were N. Mikhnovskiy, who came forward for the independent Ukrainian state and M. Grushevskiy, who wished to see Ukraine in as a part of Russia built on principles of democracy and federalism. Practical steps and acts which were accepted for the construction of the Ukrainian national state system are considered (beginning XX cent.).

Key words: sovereignty; supremacy; independence; national sovereignty; non-interference in internal affairs; basic rights of the state.

*Відповідальна за випуск
кандидат юридичних наук, доцент
Тарасов О.В.*

Підписано до друку 07.04.2010 р. Формат 60x90 1/16

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.

Ум.друк.арк. 0,7. Облік.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100. Зам. № 3856.

Друкарня
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77